

BİR KÜLTÜR TARİHÇİSİ OLARAK ALİ EMİRİ EFENDİ'NİN BİYOGRAFİ YAZARLIĞI - KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ -

*Bedri MERMUTLU**

ÖZET

Kültür tarihimizin önemli unsurlarından biri olan şehir monografileri hakkında geçmişte yapılan çalışmalar ne yazık ki sınırlı kalmıştır. Genellikle İstanbul üzerinde yoğunlaşan bu tür çalışmalar; kısmen Bursa ve Edirne gibi önemli şehirlerde devam etmişse de, ülke sınırları içindeki diğer şehir ve bölgeler yeteri kadar bu çalışmaların konusu yapılmamıştır. Anadolu topraklarının eski bir şehri olan Diyarbakır bakımından Ali Emiri Efendi'nin duyduğu bu eksiklik, onu genç yaşta bu yönde çalışmaya yönelterek kaynak ve belge toplamasına ve bu belge ve bilgileri biyografik eserler halinde ortaya koymasına yol açmıştır.

Bugün bir kısmı elimizde bulunmayan bu önemli çalışmalarda Ali Emiri Efendi'nin hangi saiklerle hareket edip nasıl bir yöntem izlediği, hangi kaynaklara başvurduğu ve bütün olarak eserinin diğer biyografik çalışmalardan hangi yönlerden farklılık gösterdiği, onun kendi ifadeleri dikkate alınarak bu makalede ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ali Emiri, Biyografi, Diyarbakır, Tezkire.*

* Yrd. Doç. Dr., UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi.

ABSTRACT

Ali Emiri Efendi's Biography Writing As a Cultural Historian –His Sources and Methods –

The past studies on the city monographs, one of the important elements of our cultural history, have been unfortunately limited. Although such studies, generally focused on Istanbul, partly continued on important cities like Bursa and Edirne, the other cities and regions in the boundaries of the country haven't been efficiently subjected to these studies. This deficiency in terms of Diyarbakır, the old city of Anatolian territories, by leading him to work in this direction and collect sources and documents has caused Ali Emiri Efendi to put forward these documents and information as biographical works at an early age.

In this article, by taking his own expressions into consideration, it has been tried to be put forth with what motives Ali Emiri Efendi acts, how he follows a method and what sources he makes references in these significant studies, which we do not have a part of them today and as a whole, in what aspects his work differs from other biographic studies.

Key Words: Ali Emiri, Biography, Diyarbakır, Collection of Biographies.

Giriş

İçinde çok sayıda şair ve edip zuhur etmesine rağmen ne yazık ki o güne kadar hiçbir kimsenin Diyarbekir ediblerine mahsus bir biyografi eseri kaleme almayı düşünmemiş olduğunu gören Ali Emiri Efendi, “Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid” yazmayı ve bundan başka “Mir’âtü'l-Fevâid fî Ahvâl-i Üdebâ ve Fuzalâ ve Meşâhîr-i Âmid” ismiyle şehrinin ulema ve fuzalâ ve san’atkârlarını mümkün olduğu kadar tahrir ve tespit etmeyi tasavvur ederek bu iki eseri kaleme almak için belge toplamaya karar vermiştir (EŞA, mukaddime). Bu kararlar harekete geçen yazarın ne gibi kaynaklara başvurduğu ve nasıl bir yöntemle hareket ettiği eserinin bütününden elde edilen izlenimle bir dereceye kadar açığa çıkarılabilirse de bu hususta daha net ve doğrudan bilgileri yazarın kendi kalemiyle ifade etmiş olduğu beyanlardan elde etmek mümkündür.

Tezkire-i Şuara-yı Âmid'deki “ifade-i mahsusa”, Esâmî-i Şurâ-yı Âmid'in mukaddimesi ve bir bütün olarak Mir’âtü'l-Fevâid'in uzun mukaddimesi bu konuda yeterince tafsilat içermektedir. Bir biyografi yazarının çalışma motif ve yöntemini bizzat kendi dilinden dinlemek, yazarın çalışma şartlarını ve kişiliğini yakından tanımaya olduğu kadar genel olarak biyografi yazarlığının sorunlarına yakından bakmaya da yardımcı olması bakımından önemlidir.

XIX. yüzyıl sonlarında bir şehir biyografisi olarak ilim hayatına adım atan genç bir yazarın giderek tarih, edebiyat ve kütüphanecilik konularında önemli girişimlere ve çalışmalarına imza atması, Ali Emiri Efendi'nin kişiliğinde rahatlıkla takip edilebilir. Biyografi yazarlığı ciddi olarak yapıldığı takdirde yolunun bu alanlara çıkması ve ortaya Ali Emiri fenomenini çıkarması son derece doğal görülecektir.

Ali Emiri Efendi'nin, teorik metodoloji tartışmalarının içine girmeden, geleneğin sevki ve kendi sağduyusunun insiyakıyla bitip tükenmez araştırma azmini birleştirerek yönünü nasıl bulduğunu tatlı bir hikâye üslubuyla kaleme aldığı anlatımlardan çıkarmak aynı zamanda bir devrin araştırma heyecan ve ilkeliliğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Sorunun Biçimlenmesi

“Diyarbakır'den zuhur etmiş olan üdeba ve şuaraya mahsus bir tezkire tertibini arzu eden” Ali Emiri Efendi bu arzusunu önce büyük amcası ve üstadı Şaban Kâmi Efendi'ye, ardından babasına açar. Her ikisinden de muvafakat almış olmakla kalmayıp, ayrıca bu konuda bildiklerini paylaşabileceklerine dair onlardan söz de almış olur (MFM : 7).

Bu sırada henüz on yedi yaşında olan Ali Emiri iki yönlü bir sevinç yaşamıştır. Birincisi, tahsiline engel olur düşüncesiyle bu çalışmadan men edilmemiş olması; ikincisi ise o sırada seksen yaşında olan pederiyle yetmiş altı yaşında olan Şaban Kâmi Efendi'nin geçmiş kişiler ve olaylar hakkında verecekleri sağlıklı bilgilerin kendisi için paha biçilmez bir kaynak olacağı içindir. Bu iki kişiden yardım sözü alan Ali Emiri Efendi üçüncü olarak Said Paşa'ya müracaat ederek durumu arz etmiş, ondan da teşvik görerek yardım sözü almıştır. Böylece Ali Emiri Efendi'nin “elmaspare-i matlabı müselles-nümâ-yı cevher-i muvaffakiyet olmaya başlar” (MFM : 8).

Böyle bir şevkle işe başlamasına rağmen Ali Emiri Efendi bir süre sonra işin zorluklarıyla karşılaşmaya başlayacaktır. Çünkü yukarıdaki isimlerden aldığı yardım ancak kendi çağdaşları olan şair ve ediplere münhasırdı. Bu da ancak bir asırlık bir zamanı içeriyordu. Ondan önceki asırlar karanlıkta kalıyordu. Daha garibi, bir asır evvel veya pek nadir olarak daha önce Diyarbakır'den yetişmiş olan bir yazar veya şairi bilenler çıksa bile bu bilgi ancak “Diyarbakırlidir!” demekten ibaret kalıyor, daha ötesine gitmiyordu. Oysa Ali Emiri Efendi için bu bilgi son derece yetersiz olup, o kişi “*ne vakit dünyaya gelmiş, kimin oğludur, ne kadar yaşamış, ne işle meşgul olmuş, nereleri gezmiş, ne gibi ve ne kadar telifatı vardır ve ne vakit nerede vefat etmiş?.. Ve belgelenmiş olarak kendi tabiatından zuhur etmiş bulunmak şartıyla eş'arı nedir ve evlâd ü ahfâdi mevcut mudur?.. Ve kimden okuyup yazmıştır ve ne gibi me'muriyetlerde bulunmuştur?.. Ve kendisinden ne gibi zarâif veyahud akvâl-i hakîmâne zuhur etmiştir?..*” gibi soruların tümünün veya hiç olmasa bir kısmının cevap bulması gerekiyordu.

Ayrıca söz konusu kişinin şiirinden hiç değilse bir beyite ulaşmak lazımdı (MFM : 10).

Kaynaklara Ulaşma ve Sınırlar

Tasarladığı tezkire kitabı bir asırla sınırlı olmayıp, Yavuz Sultan Selim Han'ın Diyarbekir'i fethettiği zamandan başlayarak dört yüz yıllık bir geçmişi hedeflemekteyken eldeki verilerin yetersizliği karşısında ümitsizliğe düşen Ali Emiri Efendi bu andaki duygusunu şu sözleriyle ifade etmektedir: *“Zaman, üdebâ-yı sâlîfe-i Âmid'den bu hizmeti esirgemiş de bu abd-i âcize saklıymuş gibi bî-perva işe başladığım halde hakikatın öyle olmadığını, müşkilâtın artıkça artmasıyla anladım!”*.

Bir kez başladığı işi sonuna kadar götürmeye azimli olarak “sa’y, sebat ve metanet etmeyi elzem” görmesi Ali Emiri Efendi’yi yeni yöntemler bulmaya zorlamıştır. Yedi sekiz yaşından beri pek çok şiirden beyitler ezberlemiş ve hafızasında binlerce beyit bulunan Ali Emiri Efendi birçok vukuat ve malumatın keşfinde ezberindeki bu şiirlerden yararlanma yoluna gider ve epeyce faydasını görür (MFM : 11).

Bunun yanında cami ve mescit gibi tarihi yapıların üzerinde bulunan yazıtları okumadan geçmemek gerektiğini fark ederek onlardan da kaynak olarak yararlanmaya başlar. Fakat bunların doğrudan kaynaklar olmayıp ikinci dereceden yardımcı kaynaklar olduğunu bilerek Kâmi Efendi ve Said Paşa gibi kişilerin kütüphanesinde bulunan eski mecmualar, divanlar ve edebiyata ilişkin ne kadar eser varsa tümünü alarak incelemeye başlar. Bununla da kalmayıp şehrin ileri gelenlerine müracaatla ellerinde bulunan ve üdebaya mahsus ne kadar telif olunmuş eser varsa alıp mütalaa eder. Ali Emiri Efendi’nin bu teşebbüsünü duyan şehrin tanınmış kişilerinin bu konudaki belge ve birikimlerini esirgememelerini ve yaşının gençliği dolayısıyla ona küçümseyerek bakmak yerine, tam tersine, teşvik etmekten geri durmamalarını Ali Emiri Efendi daima teşekkürle andığı bir incelik olarak görmüştür (MFM : 12-13).

Öteden beri tarihe olan merakı Ali Emiri’nin bu kaynaklarla kolayca kaynaşmasını sağlamıştır. Diğer akraba ve dostlarında olanlar bir yana, sadece büyük amcası Şaban Kâmî Efendi’nin binlerce ciltlik kütüphanesindeki tarih kitapları bile onun için önemli bir boşluğu kapatmışken bunlarla yetinmeyip *“hariçten ele geçen tevarih-i meşhureden okumadık bir kitap bırakmayıp, bu kitapların her birinde Diyarbekir’e ait görmüş olduğu vukuatı hangi tarihin hangi faslında görmüş ise hatırlamakta ve o kitaplardan serâpâ ahz eyleyip, ... velev ki bir satırlık olsun bir Diyarbekir (Âmid) vukuatına tesadüf edilir ümidiyle ele geçen bir kitabı sabahlara kadar ibtidadan intihasına değin”* gözden geçirmeden elinden bırakmamıştır (MFM : 13, 16).

XV. ve XVI. yüzyıllara ait önemli bir kaynak olduğu halde nüshası bulunmayan “Menakıb-ı Gülşenî”, Kafzâde Fâizî'nin, Vâlî-i Âmidî'nin, İbrahim Hafîd Paşa'nın divanları Ali Emiri'nin Şaban Kâmî Efendi ve Said Paşa'nın kütüphanelerinden alıp yararlanmış olduğu nadir eserlerden bazılarıdır. “Kafîle-i Şuara”, Tezkire-i Fatin”, “Tezkire-i Latîfî” gibi temel eserler de diğer hemşehrilerinin kütüphanelerinden istiare ettiği kitaplar arasındadır (MFM : 14-15). Buna rağmen gittikçe ilerleyen araştırmaları onu başka eserlere de bakmaya mecbur ederek kesesinden “birçok mebalîğ sarfetmek” suretiyle İstanbul'dan yazma “Tezkire-i Sâlim”, “Şakaik-i Numaniye”, “Zeyl-i Atâî” gibi kitaplar getirtmiştir.

Biyografi Eleştirisi

Bütün bu literatürü elden geçiren Ali Emiri Efendi'yi yine tatmin etmeyen bir şey vardı. Çünkü şimdiye kadar yazılan otuz kadar Osmanlı şuara tezkireleri umumi surette yazılmış olup, bir vilayete veya bir memlekete mahsus şuara tezkireleri yazılmamıştı (TŞA : 2). Bu biyografi kitaplarını kaleme alan müellifler Ali Emiri Efendi'ye göre önemli bir işe imza atmış oldukları halde, “o mübarekler de Derseadet'ten hariç mahallerde dünyaya gelen fuzalanın ekserisini yazmamışlardır” veya İstanbul haricinde yer verdikleri pek az ismin de doğum yerlerini müphem bir şekilde belirtmişlerdir.

Bu durumu Ali Emiri Efendi ciddi bir eleştiri konusu olarak değerlendirmekte ve şu cümlelerle eleştirisini somutlaştırmaktadır:

“Mesela bazılarına ‘Karaman’ dandır’ ve ekserisine Azerbaycan mülhakatından veya Türkistan veya Kürdistan ve Horasan veyahud İran veya Acemistan’dan denilerek geçilmiştir ki bunların hudûd-ı coğrafîleri her bir asırda tebeddül etmekle beraber Karaman denilen mahal bugünkü günde iki üç vilayet olup, Türkistan veya Kürdistan ve Acemistan ise hudutları meçhul ve fakat Karaman’dan daha cesim bir takım ülkelerdir. Bundan daha garip olmak üzere bazılarına ‘şark ahalisindendir’ deniliyor. Şark denilen mahal Derseadet itibariyle altı yüz milyonluk nüfusu câmi’ ve nüfusça hemen cihanın nisfına muadil koca bir Asya kıt’a-i cesimesi demek olacağından şark ahalisinden denilen zât bu kıt’a-i vasiânın neresinden olmak lazım geleceğinin bilinmesi ancak Allâmu’l-guyûb olan Cenab-ı Hakk’a mahsusdur!” (MFM : 17-19).

Doğum yerleri bu şekilde müphem olarak yer alan pek çok ismin Diyarbakirli olduğunu araştırarak bulan Ali Emiri Efendi, Diyarbakirli olduklarını bilmediği daha pek çok isim olabileceğini haklı olarak düşünmüştür. Diyarbakirli olduğunu kesin olarak bildiği İbrahim Gülşenî'nin Azerbaycanlı, Hâmî-i Âmidî'nin ise kimi kaynaklarda “Irak bölgesinden” olarak gösterilmesini bu örneklerden ikisi olarak zikreder (MFM : 19).

Yeni Bir Kaynak: Mezarlıklar

Kendisi için “imkânın her bir kısmına müracaat eylemek elzem göründüğünden bu kitaplarla da kanaat etmeyerek daha büyük bir me’ haz keşfine muvaffak olduğu”nu görüyoruz. O me’ haz da şehir surlarının dışını dört bir yönden kuşatan mezarlıklardı. O zamanlar hâlâ yerli yerinde duran bu mezar taşlarının yazılarından kişilere ait bilgilerin yanında şehre ait bazı vukuatın bilgilerine de ulaşılabileceğini düşünerek işe başlayan Ali Emiri Efendi, başlangıçta birilerini yanına alarak mezarlıklardaki yazıları tespit etmeye çıkarken daha sonra bu çetin işi kendi başına yapmak zorunda kalmıştır. Kış yaz, yağmur çamur demeden tam bir yıl bu çalışma sürmüştür (MFM : 21-23). Hergün sabah vakitleri notlarını gözden geçirerek metin haline getirmek, sonraki saatlerde mezarlıkları dolaşmak ve geceleri de geç saatlere kadar “elde bulunan kitaplara ve divanlara müracaat eylemek” şeklinde yoğun bir çalışma programının içine girmiştir.

Mezarlıklardaki araştırmasının sonucunda Ali Emiri Efendi, düşündüğü gibi pek çok malzeme elde etmiş olduğunu şu cümlelerle dile getirmektedir: “*Hakikaten şu mezaristanı dolaşmak bendeniz için en büyük me’ haz makamına kaim oldu. Me’ mul etmediğim mahallerde pek çok fuzala ve şuara-yı sâlifenin mezar taşına tesadüfle ahz-i tevarih eylemek hususu muvaffakiyet-nümâ-yı husûl oldu.*” (MFM : 24).

Yöntem Duyarlılığı

Kitabını yazdığı zamana kadar, belli seviyede malumat sahibi olması kaydıyla, bir Diyarbekirliye bu şehirde doğmuş veya yetişmiş şairlerin isimleri sorulsa, vefat tarihini ve hayat hikâyesini bilmeksizin anacağı isimlerin sayısının yirmiyi geçemeyeceğine inanan Ali Emiri Efendi, bu çalışmalar sonucu yazdığı kitapta yüzlerce şair ve fuzala isminin yer aldığını sevinçle ve övünçle belirtmektedir. Ali Emiri Efendi, XVI. yüzyıl başlarından itibaren Diyarbekir’de yetişen bu şair ve yazarların yalnız isimlerini ve vefat tarihlerini tespitle yetinmeyip “aynı ismi taşıyan diğer şairlerden tefrik ve temyiz ederek” kimliklerini doğru şekilde ortaya koymak ve şairlerle ilgili olayları ve eserlerinin adlarını bildirmek ve eserlerinden örneklerle zenginleştirilmiş bir biyografi kitabı ortaya çıkarmak hedef ve planıyla çalışmıştır. Ancak, gerçekleştirdiği işin önem ve farklılığına rağmen Diyarbekir’den zuhur etmiş olan edip ve şairlerin bu kitapta yer alanlardan ibaret olduğunun zannedilmemesi gerektiğini ilave ederek,

“bunlar, nâm ü nişanları ve âsâr-ı aliyyeleri bu abd-i âcize vasıl olarak kendilerinin Diyarbekir’den (Âmid) oldukları tahakkuk etmiş bulunanlarıdır; Âmidî oldukları halde mürûr-ı zaman ve tekâlib-i a’sâr ve a’vâm hasebiyle maskat-ı re’sleri meçhul kalanların bu kitapta münderic bulunanların belki yirmi misline muadil olacaklarına şüphe olmadığı...”

yolunda kanaatini bildirmeyi de ihmal etmemiştir (MFM : 25).

Müellif, Diyarbekir’de dünyaya gelmiş olmadıkları halde hayatlarının önemli bölümünü Diyarbekir’de geçirmiş, bu şehirde isim yapmış veya memuriyetle gelip burada vefat ederek memleketinde “ahiret komşusu olup” ismi bu şehirle özdeşleşmiş kişilerin de bu kitapta yer alması gerektiğini düşünerek onları da listesine almış olduğunu bildirmektedir. Zikrettiği bu isimler arasında Muslihüddin-i Lârî, Aziz Mahmud Urmevî, İskender Paşa ve oğulları (Ahmed Paşa, Mehmed Paşa, Derviş Bey), Çermikli Çeteci Abdullah Paşa, Ayaşlı Esad Muhlis Paşa, Şeyhülislâm Bahâî Efendi biraderi Abdülkerim Cezmi ve Necib Efendiler gibi tanınmış simalar bulunmaktadır (MFM : 31-32, 42).

Ayrıca bazı kaynaklarda Diyarbekir, bazılarında ise başka şehirlere nispet edilen isimler üzerinde de enine boyuna tetkikler yaparak “bu gibi ihtilafları izah ederek tahrir eylediği”ni belirten Ali Emiri Efendi, Diyarbekir’den başka yerlere göçmüş ve nesilleri oralarda yerleşerek buldukları memleketlere nispet edilen isimlere de dikkat çekerek o sülaleri de takibine aldığı göstermektedir. Örneğin Mehmed Emin Tokadî, İbrahim Gülşenî, Aziz Mahmud Urmevî, Bolulu Mustafa Safî-i Âmidî’nin sülaleleri bu kabil ailelerdir (MFM : 28-32).

Ali Emiri Efendi’nin soy kütüğü merakının Mir’atü’l-Fevaid kitabını yazmaya başladığı sıralarda meydana geldiği, hatta bu merakın ilerleyerek sonunda “Âbâü’l-Akvam” adlı bir eser kaleme almasına yol açtığı bile onu tanıyanlar tarafından ifade edilmiştir. (A. Refik : 49) Ali Emiri Efendi’nin böyle bir eser yazdığına dair somut bir ipucu elde olmamakla birlikte bu eserin yazıldığı halde şimdi kayıp olduğunu ileri sürenler de vardır (Aksakal, tk.kutuphaneci.org.tr).

Ali Emiri Efendi, kaynaklarda ulaşamadığı veya bulunduğu yerde elde edemediği bilgilerin bir kısmına uzak memleketlerdeki tanıdıklarıyla yazışmak suretiyle ulaşmaya çalışmıştır. Mardin’de Kasımiye Müderrisi olan Diyarbekirli Ahmed Hilmi Efendi’nin biyografisiyle bazı şiirlerini, Bolu’da Tahrirat Müdürü olarak bulunan biraderi Akif Bey’le yazışarak; Medine’de medfun bulunan Şeyh Mustafa Safî-i Âmidî’nin ve oğlu Mehmed Faik Efendi’nin hal tercümelerini Bolu Defter-i Hakani memurluğunda bulunan diğer biraderi Ahmed Reşid Efendi ile yazışarak elde etmiştir (MFM : 33-35).

Araştırma alanını genişlettikçe ve muhtelif kaynaklarla temasa geldikçe Ali Emiri Efendi’nin önceleri sadece bir şairler tezkiresi olarak düşündüğü esere ister istemez diğer sahalarda da öne çıkmış hayli sayıda isim karışmıştır. Kuyumculukta, terzilikte, hat sanatında, çiçekçilikte, musikide, nakkaşlıkta, müzehhiplikte, mücüllilikte, astronomi ve takvim ilminde, tabiplikte, gemi mühendisliği ve matematikte ün yapmış çok sayıda Diyarbekirli... O güne kadar “[Diyarbekir’de] bir tarih ve terceme-i hal

kitabı yazılmaması hasebiyle meçhul kalmış” olanlar için, Ali Emiri Efendi, eserini bu yönde genişletme zarureti duyarak çeşitli sanat, hüner ve bilim insanlarına da ilk defa eserinde yer vermiş olduğunu kaydetmektedir (MFM : 35-38, 41).

Tanımış olduğu çağdaşı pek çok eşraf ve hayırsever kişi bulunmasına rağmen bunların tümüne kitabında yer vermek eserin hacmini kabartacağı; bir kısmına yer verip diğerlerine yer vermemek ise hakkaniyeti bozacağı için zamanındaki bu tür şahsiyetleri eserine almamayı daha uygun bulan Ali Emiri Efendi geçmiş yüzyıllarda yaşamış isimlerden ise ya az çok bir mehzada görülmüş olmak veya - şair ve diğer sanat sahibi değilse - bu kişilerin şehirde medrese, cami, mescit, çeşme kabilinden önemli bir hayır eseri yapmış olmaları kaydını ölçü olarak almıştır. Memleketin şairleri tarafından hakkında kaside yazılmak veya başka vesilelerle anılmış olmak da kişilerin eserde yer almalarının diğer bir nedeni olmuştur (MFM : 42).

Bu kriter ve özellikler göz önüne alınarak yazılan “kitabın ismi müsemmasına mutabık olmak üzere “Mir’âtü’l-Fevâid fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid” olarak belirlenmiştir (MFM : 43).

Ali Emiri Efendi, kılı kırk yararcasına dikkatli eleştiriler çerçevesinde ortaya koyduğu bu eserini yine de -mükemmeliyetçi yaklaşımından dolayı- mükemmel olarak görme niyetinde değildir. Ona göre, “*henüz yaşı yirmiye ulaşmamış, görüp okumadığı kitaplar görüp okuduklarının birkaç misli olduğuna şüphe olmayan ve Diyarbekir ulema ve şairleri hakkında yazılmış bir kitaba henüz rastlamayan bir âcizin malumat-ı kasırasından ibaret*” olan bu kitapta birçok eksiklikler bulunması tabii olup, bu kusurların “nev-hevesliğine bağışlanmasını temenni” etmektedir (MFM : 94-95, 112).

Diyarbekir gibi bir “kıt’a-ı mübareke-i kadimenin merkezi bulunan bir memleketin” alim ve şairleri hakkında yazılan bir kitabı “tamamlamış olmak gibi bir ilahi mazhariyetle be-kâm olmanın bir bahtiyarlık olduğunu tafsil ve delillendirmeye gerek bile olmadığını” ifade etmiş olmasıyla (MFM : 111-112) Ali Emiri Efendi’nin bu eserini tamamlayarak sonuçlandırdığını anlıyoruz.

Değerlendirme ve Sonuç

Son Osmanlı biyograflarından biri olan Ali Emiri Efendi’nin, memleketi Diyarbekir’den yetişmiş tanınmış isimlere yer verdiği eserlerinde tamamen ilmi bir yaklaşım sergilediğini görmek mümkündür. Eserlerinin içeriği bu yaklaşımın başarılı sonucu olarak ortada durduğu gibi bizzat kendi kalemiyle ifade ettiği çalışma tarzı da bunu desteklemekte ve ispat etmektedir. Oldukça genç yaşta bu seviyeden bir ilmi yaklaşımla çalışmış olmasında şüphesiz ki elden geçirdiği klasik biyografi kitaplarının modellik

etmiş olmasının payı inkâr edilemez. Ancak kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere bu eserlerin “müphem” ve “meçhul” bıraktığı hususları kendi eserinde tekrarlamama ilkesini bilinçli ve kararlı şekilde izlemesi onu diğer biyografi yazarlarından olumlu yönde ayıran bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul dışında yetişen şair ve diğer önemli şahsiyetlerin klasik biyografi kitaplarında yeterince yer bulmamış olması Ali Emiri Efendi’yi özellikle memleketi olan Diyarbekir yönünden ilgilendirerek motive eden önemli bir hareket noktası olmuş ve bu eksikliğin güçlü bir şekilde telafi edildiği bir eserin ortaya çıkmasına amil olmuştur.

Ali Emiri Efendi’nin kaynakları arasında hafızasındaki şiirlerin önemli bir yeri olduğu kendisi tarafından da ifade edilmiştir. Mesela Diyarbekirli şair Nigâhi’ye ait Millet Kütüphanesi’nde bulunan ve Ali Emiri Efendi’nin el yazısıyla yazılmış olan Divançe’nin tümü Ali Emiri Efendi’nin hafızasına dayanarak hatırladığı şiirlerden ibarettir. Divançe’deki bazı boşlukları “hatırlamadığı...” için bıraktığını belirten, Ali Emiri Efendi’dir. Diyarbekirli birçok şaire, yazılı kaynaklarda bulunmadığı halde hafızasındaki şiirleriyle ulaşan Ali Emiri Efendi’nin bu yolla birçok ismi ve şiiri unutulmaktan kurtardığı anlaşılmaktadır.

Ali Emiri Efendi’nin zamanındaki eski mezar taşlarından yararlanmış olmasının tarihsel öneme sahip bir yöntem olduğuna kuşku yoktur. Zira Ali Emiri Efendi’den hemen sonraki zamanlarda bu mezarlıklardan eser kalmamıştır. Diğer bir ifadeyle bu mezar taşlarına yetişen son isim olmuştur Ali Emiri Efendi. “En büyük me’haz makamına kaim olduğunu” belirtmiş olduğu mezarlıklardaki bu bilgiler onun sayesinde elimize ulaşmış bulunmaktadır. Ayrıca, şehrin “seksen doksan yaşındaki ihtiyarlarından” elde edilecek son iki asra ait sözlü tarih bilgilerini toplamak da ancak onun aklına gelmiş ve beş on sene geçse bu fırsatın bir daha ele geçmemek üzere kaybolacağını, on altı yıl sonra Muharrem 1313/ Temmuz 1895 yılında, Diyarbekir’e geldiği zaman yaşayarak görmüş ve ifade etmiştir (TŞA : 2-3).

Çalışmasının tarih olarak sınırlarını Osmanlı dönemine inhisar ettirmiş olan Ali Emiri Efendi, “bu havaliye dair vaktiyle yazılmış birçok muteber tarih kitapları söz konusu ise de Osmanlı dönemine taallukları olmadığından” eserinin kaynakları arasına bunları almadığını belirtmektedir (MFM : 97-98).

Ali Emiri Efendi’nin çalışmasında dikkate değer bir yön de aynı ismi taşıyan şairlerin karıştırılan eserlerini ayıklama ve bu isimleri doğru tarihlendirme hususunda gösterdiği titizliktir. Aile tarihine ayrı ve özel bir önem vererek başka bölgelere göçmüş olsalar bile oradaki kaynaklara da başvurmak suretiyle bu ailelerin takibi Ali Emiri Efendi’nin biyografi sahipleriyle ilgilenmesindeki derece ve derinliği göstermektedir.

Ali Emiri Efendi'nin, toplamış olduğu malzemeyi göz önünde bulundurarak eserindeki planı ona göre yeniden düzenlediği anlaşılmaktadır. Başlangıçtaki sadece şairlere ait bir tezkire kitabı yazma niyeti, toplanan malzemenin ve ihtiyacın sevkiyle daha geniş bir eserin doğmasına yol açmıştır. Kısaca *Mir'atü'l-Fevaid* olarak bilinen bu eserin 1293-1296/1876-1878 yılları arasında bin 500 sayfayı aşkın bir eser olarak yazılıp tamamlandığı Ali Emiri tarafından ifade edildiği halde (TŞA : 2) ne yazık ki tamamı elimize geçmemiştir. Altı cilt olduğu Ali Emiri Efendi tarafından belirtilen bu geniş çalışmanın şairler kısmı üç cilt halinde ayrıca düzenlenerek baskıya hazırlanmış (EŞA : Mukaddime) ve ilk cildi Ali Emiri tarafından -yazıldıktan otuz iki yıl sonra- “Tezkire-i Şuara-yı Âmid” adıyla matbu olarak 1329/1911 yılında yayınlanmıştır. Tezkire'nin diğer ciltleri yayınlanmadığı gibi yazma halindeki müsveddelerine de ulaşılamamıştır.

“Tezkire-i Şuara-yı Âmid”in yayınlanan cildi, Ali Emiri Efendi'nin Mir'atü'l-Fevâid mukaddimesinde belirttiği yöntemin mükemmel şekilde gerçekleştirildiği bir çalışma olarak ele geçmeyen çalışmaları hakkında da projeksiyon yürütmeye müsait bir eserdir. Ali Emiri Efendi'nin elimizde bulunan ve kimi kayıtlarda “Diyarbakir A'yanının Menâkıb ve Eşrafının Terceme-i Halleri”, kimi kayıtlarda ise “Diyarbakirli Bazı Zevatın Terceme-i Halleri” adıyla geçen (Tayşi, II, 391) yarım kalmış eseri (Sadece elif harfini içermektedir.) Mir'atü'l-Fevâid'in ip uçlarını bulabileceğimiz bir kitap olarak varlığını korumaktadır. Ali Emiri Efendi'nin el yazısıyla yazıldığı halde üzerinde herhangi bir ünvan kaydı bulunmayan bu kitabın Mir'atü'l-Fevaid'in -mukaddimededen sonra- doğrudan doğruya ilk cildi olabileceği ihtimalden uzak değildir. Eserin 237 varaklık hacmi Ali Emiri Efendi'nin altı cilt üzerine tertip ettiğini ve bin 500 sayfa tuttuğunu söylediği Mir'atü'l-Fevaid kitabının ilk cildinin bu olduğunu düşündürecek boyutta ve içeriktedir.

Ali Emiri Efendi, yaygın olarak *Mir'atü'l-Fevaid Mukaddimesi* olarak anılan ve Millet Kütüphanesi AEEdebiyat 562 numarada kayıtlı bulunan eserinin başlığını “Mir'atü'l-Fevaid” olarak belirtmiş, ancak *mukaddime* başlığı ya da alt başlığı koymadan 113 sayfalık uzun bir giriş yazmıştır. Millet Kütüphanesi AETarih 750 numarada kayıtlı bulunan ve “Diyarbakirli Bazı Zevatın Terceme-i Halleri” olarak sonraki zamanlarda adlandırılan kitabına ise, herhangi bir başlık koymadan, alfabetik sırayla doğrudan doğruya biyografik bilgiler vererek başlamış ve elif harfini bu ciltte tamamlamıştır. Dolayısıyla bu iki kitabın birbirinin devamı olduğunu söylemekte herhangi bir yanlışlık görmüyoruz. Bu durumda -biri mukaddime niteliğinde olmak üzere- Mir'atü'l-Fevaid'in iki cildinin elimizde olduğu anlaşılmaktadır.

Mir'atü'l-Fevaid mukaddimesinde tafsilatlı dipnotlar halinde Diyarbekir şehrinin tarihi yapıları ve bunların banileri hakkında verilen bilgilerin çoğu, başka kaynaklarda rastlanmayan değerli bilgiler olarak ayrıca önem arz etmektedir. Bu yapılar dolayısıyla şehrin önemli olayları ve simaları anılarak şehir monografisine değerli katkılar sunulduğuna kuşku yoktur.

Mufassal kitapları almaya veya okumaya gücü yetmeyenler için eskiden beri o kitapların bir de muhtasarının yazıldığını ve kendisinin de bu yolu takip ettiğini belirten Ali Emiri Efendi asıl eserinin “Mir'atü'l-Fevâid” olup “Tezkire-i Şuara-yı Âmid” kitabının bu eserin şairler kısmı, “Esâmî-i Şurâ-yı Âmid”in de “Tezkire”nin muhtasarı olduğunu bildirmektedir (TŞA : 4, EŞA : Mukaddime). Böylece isteyen herkesin özet mahiyetinde de olsa bir tezkire kitabına ulaşması mümkün kılınmıştır.

Kütüphane kurarak tek nüsha nice eserleri kütüphanesinde toplayan kitap aşığı bir yazarın kendi baş eserinin ortadan yok olması talihin garip bir oyunu olarak düşünülebilir. Muhtemelen Ali Emiri Efendi'yle biraz fazla ilgili kitapseverlerin, zamanında Ali Emiri Efendi'nin kütüphanesinden çok özel ve erişilmez bir yadigar (!) olarak kendi kütüphanelerine naklettikleri bu eserlerin, belki günün birinde, -Ali Emiri Efendi'nin Divanü Lügati't-Türk'ü bulması gibi- bir sahafta ya da bir mezatta ortaya çıkması tarihin Ali Emiri üzerinden bir tekerrürü olarak yaşanabilir.

Elde edilemeyen kitaplarına rağmen mevcut eserleriyle bile Ali Emiri Efendi doğduğu şehrin hâlâ aşılamayan bir -hatta tek- biyografi yazarı olarak tarihteki yerini almıştır.

Kaynaklar

Ali Emiri, Diyarbekir A'yânının Menâkıb ve Eşrafının Terceme-i Hâlleri (Diyarbakirli Bazı Zevatin Terceme-i Halleri), Millet Kütüphanesi–AETarih 750.

Tezkire-i Şuara-yı Âmid (TŞA), Matbaa-i Âmidî, Derseadet 1328.

Esâmî-i Şuara-yı Âmid (EŞA), Millet Kütüphanesi–AETarih 781/1.

Mir'atü'l-Fevâid (mukaddime) (MFM), Millet Kütüphanesi–AEEdebiyat 562.

Nigâhî, Divan, Millet Kütüphanesi–AEManzum464/1.

Ahmed Refik, “Ali Emiri Efendi”, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Numara 1 (78), On dördüncü sene, 1 Kânunisani 1340, İstanbul, ss. 47-51.

AKSAKAL, Ali, “Ölümünün 60. Yılında Kitap Dostu Ali Emiri Efendi”, tk.kutuphaneci.org.tr/index.php/tk/article/download/958/1915 (erişim 25.08. 2012)

TAYŞİ, Mehmet Serhan, “Ali Emiri Efendi”, DİA, C. II, İstanbul, 1989, ss. 390-391.